

Karol Dąbrowski

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

karol.dabrowski@mail.umcs.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4513-3873>

Żandarmeria w Wielkim Księstwie Badenii w latach 1829–1848

<http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2023.022>

1. Wstęp

Podejmowane w polskiej literaturze rozważania na temat historii europejskich formacji policyjnych lub szerzej: powszechnej historii bezpieczeństwa warto konkretyzować na przykładach mniejszych państw Europy. Dzięki obrazom czerpanym z przeszłości łatwo jest bowiem tłumaczyć studentom i studentkom cywilizacyjne tło przemian strukturalnych służb ochrony porządku i bezpieczeństwa publicznego oraz genezę ich modeli organizacyjnych. Tym sposobem badania, szczególnie archiwalne, wspierają proces dydaktyczny. Interesującą egzemplifikacją – zdaniem piszącego te słowa – są dzieje służb policyjnych państw niemieckich, gdyż na podstawie źródeł i literatury można dostrzec kształtowanie się formacji scentralizowanych i zmilitaryzowanych oraz modelu podwójnego podporządkowania służb. Temu opisowi odpowiadają oddziały żandarmerijne, wobec których uprawnienia wykonywały resort wojny oraz resort spraw wewnętrznych, wraz z resortem skarbu.

Przedmiotem podjętych badań będą dlatego dzieje żandarmerii cywilnej (a więc nie wojskowej) od momentu powstania do Wiosny Ludów, czyli początkowego okresu funkcjonowania tej formacji w państwach niemieckich. Posługując się metodą analizy źródeł archiwalnych, drukowanych oraz literatury, szukano odpowiedzi na pytania o motywy jej powołania, organizację oraz praktykę funkcjonowania. Zamierzano zarazem sprawdzić, w jakim zakresie normatywny zakres kompetencji ówczesnych służb był kształtowany pod wpływem nauki o policji oraz czy źródła archiwalne potwierdzą funkcjonowanie w praktyce, przypisywanego formacjom żandarmeryjnym, modelu dualnej podległości¹. Postawiono również hipotezę, że szeroko zakrojone, deklaratywne cele polityki państwa, zmierzające za pomocą służb policyjnych do realizacji eudajmonistycznej doktryny dobrobytu mieszkańców, w praktyce sprowadzały się do represji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Byłyby w tej mierze po prostu kontynuacją wcześniejszych kierunków polityki feudalnej władzy, narzędziem dyscyplinowania społeczeństwa i utrzymywania go w posłuchu wobec władzy².

Wytypowano Wielkie Księstwo Badenii ze względu na specyficzne położenie geograficzne na południu Niemiec, graniczenie z Francją i rolę odgrywaną w historii niemieckiego konstytucjonalizmu. Konstytucja Badenii z 1818 r. stanowiła bowiem próbę

¹ K.P. Marcuk, *Trzecia opcja. Gwardie narodowe w wybranych państwach basenu Morza Śródziemnego*, Toruń 2009, s. 39.

² P. Blickle, *Beschwerden und Polizeien. Die Legitimation des modernen Staates durch Verfahren und Normen*, w: *Gute Policey als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*, red. P. Blickle, Frankfurt am Main 2003, s. 549–568; A. Holenstein, „Gute Policey” und lokale Gesellschaft im Staat des Ancien Régime. Das Fallbeispiel der Markgrafschaft Baden (-Durlach), t. 1, Tübingen 2003, s. 19–21; P. Kissling, „Gute Policey” im Berchtesgadener Land. Rechtsentwicklung und Verwaltung zwischen Landschaft und Obrigkeit 1377 bis 1803, Frankfurt am Main 1999, s. 12; H. Maier, *Polizei als politische Theorie zu Beginn der Frühneuzeit*, w: *Gute Policey als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*, red. P. Blickle, P. Kissling, R. Schmidt, Frankfurt am Main 2003, s. 579; W. Wüst, *Die „gute” Policey im Reichskreis. Zur frühmodernen Normensetzung in den Kernregionen des Alten Reiches*, t. 1: *Die „gute” Policey im Schwäbischen Reichskreis, unter besonderer Berücksichtigung Bayerisch-Schwabens*, Berlin 2001, s. 13–63.

pogodzenia monarchizmu z liberalizmem³. Recepcja francuskiego prawa i stworzenie na bazie Kodeksu Napoleona badeńskiego „Landrechtu” nadały badeńskiej praktyce prawno-ustrojowej swoisty koloryt⁴. Do tego dochodziło policyistyczne, w zasadzie postabsolutystyczne, postrzeganie policji, administracji i sądownictwa⁵. Ambiwalentne tradycje Badenii: demokratyczna i monarchiczna czynią obraz tego landu interesującym. Nie bez znaczenia były również względy dydaktyczne, gdyż instrukcja dla żandarmerii badeńskiej wydana w 1829 r. stanowi wartościowe źródło w procesie nauczania powszechnej historii bezpieczeństwa.

W literaturze tematyka badeńskiej żandarmerii została podjęta przede wszystkim przez trzech autorów: Felixa Selgerta, Manfreda Teufela i Bernda Wirsinga⁶. W przeciwieństwie do nich wykorzystałem inne archiwalia, skupiłem się na regulacjach normatywnych oraz starałem się ukazać socjologiczny obraz szeregowego żandarma w pierwszym okresie istnienia tej formacji.

2. Idea tworzenia formacji żandarmeryjnych

Geneza żandarmerii cywilnej wiąże się z upadkiem feudalizmu. Dawniej odpowiedzialność za bezpieczeństwo wewnątrz państwa spoczywała na organach monarszych i strukturach feudalnych,

³ H. Fenske, *175 Jahre badische Verfassung*, Karlsruhe 1993, s. 9–23.

⁴ H. Dreier, *Hierarchische Verwaltung im demokratischen Staat. Genese, aktuelle Bedeutung und funktionelle Grenzen eines Bauprinzipis der Exekutive*, Tübingen 1991, s. 310; A. Rabaa, *Die Ehe als Rechtsinstitut im Badischen Landrecht von 1810. Unter besonderer Berücksichtigung der gesellschaftlichen Entwicklungen im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 2011, s. 46–59.

⁵ O „permanentnym” dla państwa dziewiętnastowiecznego konflikcie między sądownictwem a administracją: A. Funk, *Polizei und Rechtsstaat. Die Entwicklung des staatlichen Gewaltmonopols in Preußen 1848–1914*, Frankfurt–New York 1986, s. 32–33.

⁶ F. Selgert, *The Implementation of Administrative and Legal Reforms in the German State of Baden*, Mannheim 2012; M. Teufel, *Die südwestdeutsche Polizei im Obrigkeits- und Volksstaat. Daten – Fakten – Strukturen: 1807–1932. Zur Geschichte der Polizei in Baden, Württemberg und Hohenzollern, Holzkirchen 1999; B. Wirsing, *Die Geschichte der Gendarmeriekorps und deren Vorläuferorganisationen in Baden, Württemberg und Bayern, 1750–1850*, Konstanz 1991.*

inaczej w miastach, a inaczej na prowincji. W miastach obowiązek utrzymania bezpieczeństwa nakładano na korporacje kupieckie, rzemieślnicze i władze miejskie, które utrzymywały strażę; na prowincji – na panów feudalnych świeckich i duchownych, gromady wiejskie, korzystające z instytucji samopomocy.

Dla państw niemieckich wzorce organizacji służb żandarmeryjnych przyszły z Francji. W czasie rewolucji francuskiej zlikwidowano oddziały *Maréchaussées*, a w ich miejsce w 1791 r. powołano *Gendarmerie nationale*⁷. Za panowania Napoleona uformowano żandarmerię w osobny korpus. Wzorzec francuski był oparty na scentralizowanych służbach operujących na terenach pozamiejskich, rekrutujących funkcjonariuszy spośród żołnierzy. Dla państw niemieckich było to o tyle korzystne, że tą formacją zastępowano zanikające struktury feudalne, a proces ten przebiegał równolegle do recepcji prawa francuskiego i wdrażania przepisów paszportowych⁸. W 1812 r. utworzono żandarmerię w Prusach i Bawarii, a w 1823 r. w Wirtembergii⁹. W przeciwieństwie do żandarmerii francuskiej, żandarmi – jak w Badenii – nie byli skoszarowani i żyli indywidualnie wraz z rodzinami. Koncentracja służb policyjnych w koszarach była za to typowa dla Prus¹⁰.

Formacje typu żandarmerijnego rozumiano jako państwowe, zmilitaryzowane formacje policyjne, stanowiące pierwotnie część regularnego wojska, oddelegowane do utrzymania porządku publicznego wewnątrz państwa w czasie pokoju, z możliwością wcie-

⁷ *Loi du 16 février 1791 relative à l'organisation de la Gendarmerie nationale*, <https://www.force-publique.net/1791/02/16/loi-du-16-fevrier-1791/> (dostęp: 16.07.2023 r.).

⁸ C. Emsley, *Gendarmes and the State in Nineteenth-century Europe*, New York 1999, s. 1–9; H. Reinke, *German Police until 1918*, w: *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*, red. G. Bruinsma, D. Weisburd, New York 2014, <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5690-2-453>; Z. Segal, *The Futile Attempt to Limit Movement: The Gendarmerie in the 19th-century mid-sized German States*, <https://securityhistorynetwork.com/2022/09/14/segal-movement-gendarmerie-19century/> (dostęp: 16.07.2023 r.); R. Zauberman, *The French Gendarmerie: crossing sociological and historical perspectives*, „Crime, Histoire & Sociétés” 2001, t. 5, nr 2, s. 149–156.

⁹ Bayerisches Hauptstaatsarchiv, 2.5.3.4.1.1 Gendarmeriekorpskommando 1, sygn. BayHStA Gendarmerie-Korps-Kommando 566 (dane z inwentarza archiwalnego). Szczegóły opisał B. Wirsing.

¹⁰ C. Emsley, op.cit., s. 208 i n.

lenia do macierzystych oddziałów na czas wojny. Innymi słowy: żandarmeria to służba wojskowa pełniąca funkcje policji cywilnej. Ściagała ona nie tylko przestępstwa (policja bezpieczeństwa), ale i delikty administracyjne (policja administracyjna) oraz pełniła funkcje pomocnicze dla wymiaru sprawiedliwości (policja sądowa)¹¹. Współcześnie, jak w Polsce, miano żandarmerii rezerwuje się dla służb czysto wojskowych, tj. policji wojskowej¹².

3. Utworzenie żandarmerii w Badenii

Koniec feudalizmu zmienił wewnętrzną sytuację Badenii w sferze bezpieczeństwa wewnętrznego. Działalność miejskich straży, samopomocy i zaangażowanie oddziałów wojskowych stało się niewystarczające. Zmagania koalicji z rewolucyjną Francją spowodowały, że w tej części Europy „wzrosła ilość dezertarów, zwolnionych żołnierzy, a także włóczęgów z wszystkich terytoriów feudalnych”¹³. Wielki książę Karol Ludwik Fryderyk powierzył zadania z zakresu bezpieczeństwa huzarom. Mieli oni jednak opinię niewykształconych, niezdyscyplinowanych, samowolnych i skorpumpowanych. Miasta musiały poza tym utrzymywać oddziały *Hatschiere*, a w części rejonów Badenii służyli strzelcy (*Jäger*) i konni strażnicy (*Landreuter*). Określano ich mianem „publicznej straży bezpieczeństwa” (*öffentliche Sicherheitswache*). Do patrolowania wykorzystywano też oddziały wojskowe¹⁴. Oprócz nich działali urzędnicy policyjni i celni zwani gwardzistami (*Polizeigardisten*) oraz urzędnicy akcyzowi okreśłani mianem służby nadzoru¹⁵. Nazewnictwo nie było ustalone i niekiedy urzędników ak-

¹¹ D. Nawrot, *Początki żandarmerii wojskowej na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2020, nr 1, s. 12–3.

¹² K.P. Marczuk, op.cit., s. 21.

¹³ L. Müller, *Die Gründung der Badischen Gendarmerie 1829*, https://www.karlsruhe.de/b1/stadtgeschichte/blick_geschichte/blick82/aufsatz2.de (dostęp: 20.12.2020 r.).

¹⁴ Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 2147-2149, 2168 i 2181.

¹⁵ Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 2198, 2206 i 2208-2210.

cyzowych również nazywano gwardzistami. Zajmowali się oni w szczególności zwalczaniem nielegalnego wyszynku alkoholu. Dla przykładu, na forum drugiej izby badenkiego zgromadzenia stanowego (parlamentu) mówiono o problemach z regulacją wazzenia piwa i przede wszystkim zakazie nocnej produkcji alkoholu. Padły wówczas słowa sarkastycznie popierające ów zakaz, że „w nocy nie powinno się transportować żadnych towarów, ponieważ wtedy nie ma gwardzistów na ulicach”¹⁶. Ogólnie rzecz biorąc, funkcje administracyjne i sądowe służb nie były ze sobą skoordynowane. Brakowało jednej instytucji, która wykonywałaby funkcje współcześnie rozumianej policji.

Dyskusja nad reformą służb policyjnych była prowadzona w kręgach urzędniczych od roku 1808. Nie było zgody co do rozdziału wojska i policji oraz zadań służb. Krytykowano organizację gwardzistów i *Hatschiere*. Na dodatek „w Badenii wyostrzał się problem bezpieczeństwa z powodu napływu włóczęgów (wagabundów) ze Szwajcarii”¹⁷. Podniesiono jedynie liczbę gwardzistów policyjnych z 143 do 211, co i tak – biorąc pod uwagę obszar Wielkiego Księstwa – było liczbą niewystarczającą.

3 października 1829 r. Ludwik I wydał edykt o organizacji korpusu żandarmerii¹⁸. Wielki książę ogłosił, że „dzięki wieloletniemu doświadczeniu” doszedł do przekonania o konieczności „uchylenia dotychczas istniejącego powiązania między służbą nadzoru policyjnego a celno-akcyzowego”, z poszanowaniem znaczenia obu gałęzi administracji i nadzoru. Interesujące były motywy wydanego edyktu. Wielki książę mówił o „dokładnej obserwacji” realiów, „stałej trosce” o kraj, „ważnym porównaniu z takimiż urządzeniami w państwach sąsiedzkich” oraz „ułatwieniu w ruchu służbowym z urzędami państw sąsiedzkich”.

¹⁶ *Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogtums Baden im Jahr 1833*, Karlsruhe 1833, s. 310.

¹⁷ B. Wirsing, op.cit., s. 118.

¹⁸ „Großherzoglich-Badisches Staats- und Regierungs-Blatt” 1829, nr 20, s. 149. Przedruk: „Großherzoglich-Badisches Staats- und Regierungs-Blatt” 1829, nr 23, s. 179. Skrót: „Freiburger Zeitung” 1829, nr 290 z 17 października 1829 r., s. 1473. Oryginał z podpisem wielkiego księcia: Generallandesarchiv Karlsruhe, zespoły: 60 Geheimes Kabinett, sygn. 1188 i 236 Badisches Innenministerium, sygn. 8086.

3. Organizacja i zadania żandarmerii

Żandarmeria miała być „uzbrojonym, militarnie zorganizowanym korpusem”, sformowanym na wzór wojskowy. Zgodnie z art. 2 edyktu miała liczyć: jednego oficera sztabowego (komendanta), sześciu oficerów, sześciu wachmistrzów, czterdziestu podoficerów (brygadierów), 165 gminnych żandarmów, czyli łącznie 218 funkcjonariuszy¹⁹. Dzieliła się na sześć dywizji, które stacjonowały w powiatach. Każda dywizja była podzielona na brygady, składające się z brygadiera i czterech gminnych żandarmów. Każdemu z nich przydzielono okręg patrolowy. W porównaniu z liczbą ludności oraz gmin liczba żandarmów była mała, rzecz jasna z powodów finansowych²⁰. Dla porównania – w 1838 r. stan osobowy badeńskiego wojska wynosił 10 522 osoby. Co jest interesujące, liczba żołnierzy, w stosunku do okresu napoleońskiego – z wyjątkiem przełomowego roku 1814/1815 – wcale nie była mniejsza²¹.

Jak obliczył Felix Selgert, w 1830 r. jeden żandarm przypadał na 1,2 kwadratowej mili i 5335 osób. Statystycznie wskaźnik ten był niższy niż w innych państwach. Dla porównania w Bawarii było to 0,48 mili i 1314 osób, we Francji – 0,75 mili i 2387 osób, w Szwajcarii – 0,52 mili i 1881 osób, w Wirtembergii – 0,86 mili i 3715 osób, a jedynie w Hesji – 1,05 mili i 4084 osoby. Liczba żandarmów badeńskich stopniowo wzrastała: od 98 w roku 1829, a kolejno: 225 w 1830 r., 251 w 1831 r., 310 w 1834 r., 334 w 1835 r., 350 w 1836 r. i 388 w roku 1838. Wzrost ten był relatywnie wyższy niż przyrost ludności, więc w ostatnim podanym roku jeden żandarm przypadał na 0,72 kwadratowej mili teryto-

¹⁹ Dokładne dane: Generallandesarchiv Karlsruhe, zespoły: 236, Badisches Innenministerium, sygn. 8085 oraz 238 Kriegsministerium, sygn. 2023.

²⁰ Por. dane statystyczne: U. Redecker, *Baden*, w: *Historisches Atlas von Baden-Württemberg. Erläuterungen (VII.4–5)*, Stuttgart 1976, s. 1. Podobnie: R. Prüve, *Stadtgemeindlicher Republikanismus und die „Macht des Volkes“*. *Civile Ordnungsformationen und kommunale Leitbilder politischer Participation in den deutschen Staaten vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Göttingen 2000, s. 63–64.

²¹ B. Wunder, *Die badische Beamtenschaft zwischen Rheinbund und Reichsgründung (1806–1871)*. *Dienstrecht, Pension, Ausbildung, Karriere, soziales Profil und politische Haltung*, Stuttgart 1998, s. 245.

rium i 3275 mieszkańców. Niski stan osobowy wpływał jednak na obsadę posterunków: przeciętnie w 75% z nich pracowało od dwóch do pięciu żandarmerów, ale w większości były to posterunki dwuosobowe, a w 15% – od pięciu do siedmiu²².

Do zadań korpusu należało: „utrzymanie publicznej spokojności, porządku i bezpieczeństwa wewnątrz Wielkiego Księstwa”. W art. 1 edyktu podkreślono, że żandarmeria mogła kontrolować zarówno wszystkich obywateli państwa „bez różnicy” (czyli szlachtę i chłopów), jak i „wszystkich obcych przejeżdżających albo zatrzymujących się na terenie państwa”. Żandarmeria podlegała w sprawach wewnątrzorganizacyjnych i sądowych Ministerstwu Wojny, a relacji zewnętrznych, zwłaszcza policyjnych – Ministerstwu Spraw Wewnętrznych²³.

Archiwalia dotyczące żandarmerii badeńskiej stanowią w czasach dzisiejszych część zbioru badeńskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Nawet usytuowanie kancelaryjne akt ukazuje, że w praktyce takie sprawy jak: paszportyzacja, ruch obcokrajowców, uchodźcy, „wagabundzi”, Romowie, przemysł, ceny, loterie, imprezy masowe, muzykanci, przestępczość, skazańcy, dostęp do broni, bezpieczeństwo lokalne, jak i nastroje rewolucyjne znajdowały się w sferze zainteresowania administracji policyjnej, a zarząd wojskowy ograniczał się do spraw osobowych i organizacyjnych²⁴.

Edykt wraz z przepisami dodatkowymi, instrukcją i załącznikami liczył 152 strony²⁵. Regulacje dotyczyły m.in. stanu osobowego żandarmerii, rozlokowania korpusu na terytorium Badenii, spraw osobowych i organizacyjnych (mianowania, zwolnienia, czasu służby, przeniesienia w stan spoczynku, wynagrodzenia, za-

²² F. Selgert, op.cit., s. 126.

²³ § 7 instrukcji dla żandarmerii z 25 listopada 1829 r., w: *Organisation und Instruktionen für die Großherzoglich Badische Gendarmerie*, Karlsruhe 1830, s. 18.

²⁴ Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 2147 i następne. Wskazówki bibliograficzne: *Landeskunde entdecken online*, <http://www.leo-bw.de/> (dostęp: 11.12.2020 r.).

²⁵ *Organisation und Instruktionen*, ss. 158. Projekty rękopiśmienne: Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 8086. Por. też inwentarze: Staatsarchiv Freiburg, 715/1, Landratsamt Konstanz, sygn. 1762 oraz 750/14, Landratsamt Waldshut, sygn. 4424.

kresu uprawnień, postępowania dyscyplinarnego, umundurowania, uzbrojenia), a kolejno relacji w stosunku do władz cywilnych i wojskowych. Odróżniono służbę zwyczajną od nadzwyczajnej („ekstraordynaryjnej”). Służba zwykła miała na celu „wspieranie utrzymywania sprawiedliwości karnej” oraz „kondycji władzy policyjnej państwa”. Służba nadzwyczajna polegała na asyście z bronią i pomocy lokalnym urzędom administracji finansowej, leśnej i celnej. Do działań urzędowych należały na przykład asysta przy egzekucji orzeczeń sądowych, eskorta transportów pocztowych, kurierskich i pieniężnych.

Kompetencje żandarmerii były ukształtowane zgodnie z ówczesną nauką o policji i rozumieniem aktywności policyjnej państwa. Podobnie uczyniono zresztą z uprawnieniami wielkoksiażęcej administracji terenowej oraz administracji lokalnej – komunalnej²⁶. Badeńskiej żandarmerii przysługiwało zatem wykonywanie zadań z zakresu: publicznej i prywatnej policji bezpieczeństwa, policji drogowej, ogniowej, wodnej, zdrowotnej, religijnej (przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania), obyczajowej, drożyznianej (lichwa), żebraczej, osobistej wraz z policją bezpieczeństwa własności (przestępstwa przeciwko mieniu), jak również rzemieślniczej, przemysłowej i handlowej (nadzór nad prowadzeniem działalności gospodarczej). Zakres działania żandarmerii opisano szeroko, nawiązując do koncepcji policji administracyjnej i znaczenia policji w sensie przedmiotowym, gdy nie wyodrębniano administracji specjalnej w dzisiejszym tego słowa znaczeniu.

Publiczna (wyższa) policja bezpieczeństwa – jak wynikało z dołączonej do edyktu instrukcji – wiązała się ze zwalczaniem „publicznych niepokojów” wynikających z działań nielegalnych związków, rabunkowych band i burzycieli porządku publicznego (§ 42 instrukcji). Ogólna prywatna policja bezpieczeństwa wiązała się z ograniczeniem „napływu niechlujnego motłochu z obcych państw” (§ 43). Żandarmi mieli dlatego wizytować place, wynaj-

²⁶ J.P. Harl, *Entwurf eines Polizei-Gesetzbuches oder eines Gesetzbuchs für die hohe Sicherheit, öffentliche Ruhe und allgemeine Ordnung sowohl, als auch für alle Zweige der vollständigen Privat-Sicherheit nebst einer Polizei-Gerichts-Ordnung: Rationelle Beiträge zur Reform der Gesetzgebung*, t. 1, Erlangen 1822, s. 61; U. Redecker, op.cit., s. 4.

mowane mieszkania, punkty spotkań i noclegownie; obserwować jarmarki; ścigać włóczęgów, trzymać nadzór nad miejscowymi strażnikami; stacjonować na granicy; kontrolować paszporty; patrolować trakty, sprawdzając daty wjazdu i wyjazdu podróżnych; komiwojażerów nieposiadających wystarczających uprawnień i dokumentów odsyłać urzędowi policyjnym albo do ich macierzystych państw; odstawiać do najbliższego urzędu podróżnych bez paszportów, cofać znad granicy wędrownych rzemieślników bez dokumentów podróżnych (§§ 44–58). Charakterystyczny jest § 79 instrukcji, w którym przewidziano, że żandarmi: „gdziekolwiek, gdzie osobista wolność człowieka bezprawnie jest zagrożona albo naruszona, mają uciśnionemu pomocy udzielić”.

W załącznikach do edyktu określono m.in. sposób postępowania w razie znalezienia zwłok czy zasady prowadzenia książki patrolowej. Podano w nich wzory zachowania w różnych sytuacjach poparte przykładami. Przepisy dodatkowe odnosiły się w szczególności do: zakazu żebrania, paszportów i książek podróżnych, podróżujących Żydów z innych państw, wędrownych handlarzy, stanu dróg, zwalczania chorób zwierzęcych, grzebania padłego bydła, zakazu stosowania w cukierniach szkodliwych barwników do wyrobu słodczy, usług dentystycznych, podatku od psów, strzelania (jak w Nowy Rok), loterii, imprez masowych, dni świątecznych, miar i wag²⁷. W tej grupie spraw mieściła się także policja sanitarna, weterynaryjna, administracyjna i przemysłowa, jak i przepisy o porządku publicznym, publicznym prawie gospodarczym. Budzący zainteresowanie z punktu widzenia prawa ochrony środowiska jest zakaz wykładania trutek zawierających arsenik przeciwko myszom polnym, ponieważ takie zachowanie miało „szkodliwe oddziaływanie na dzikie ptactwo”²⁸. Regulacje z zakresu policji sanitarnej były stosowane w czasie epidemii cholery w roku 1831, gdy na Renie ustanowiono kordon sanitarny²⁹. Ponad 50% inter-

²⁷ Analogicznie: F. Selgert, op.cit., s. 127.

²⁸ *Organisation und Instruktionen für die Großherzoglich Badische Gendarmerie*, Karlsruhe 1830, Anlage Nr. XIX, s. 91.

²⁹ Por. informacje z inwentarza: Staatsarchiv Freiburg, A 88/1, Regierung des Oberrheinkreises, sygn. 146.

wencji żandarmerii dotyczyło jednak żebractwa, co wywoływało protesty ze strony mieszkańców miast³⁰.

Jeśli chodzi o sprawozdawczość, to za lata 1830–1834 zachowało się 245 meldunków, przesłanych do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W roku 1830 było to 45 meldunków, w 1831 – 39, w 1832 – 58, w 1833 – 59 i w 1834 – 44. Meldunki w latach 1832 i 1833 były liczniejsze, ponieważ żandarmi odnosili się w nich do już prowadzonych postępowań. Funkcjonariusze informowali głównie o zatrzymanych aresztantach³¹.

Utworzenie tej formacji było krytykowane zwłaszcza przez działaczy liberalnych. Porównali oni nową formację z formą absolutyzmu albo wręcz inkwizycją. Mieszczanie, a nawet żołnierze powitali żandarmerię „ze sceptycyzmem”³². Mimo negatywnych skojarzeń pierwszy komendant szybko rozpoczął prace organizacyjne. Został nim Karl Ludwig von Beust (1787–1839) – 42-letni *Oberleutnant*, doświadczony w kampaniach napoleońskich, które przyniosły mu wiele odznaczeń, ale i ciężką ranę w bitwie pod Wagram, z powodu której amputowano mu lewą nogę³³. Rekrutację gwardzystów prowadził wśród kawalerii i artylerii³⁴. Pochwałę Karlowi Ludwigowi von Beustowi wystawił pisarz, ale również badeński oficer – Ludwig Wilhelm Löhlein (1837–1892). W *Badische Biographien* określił Karla Ludwiga von Beusta jako prawego, rozsądnego, inteligentnego i taktownego komendanta³⁵. Pozytywna opinia pochodziła naturalnie z ust konserwa-

³⁰ B. Wirsing, op.cit., s. 186.

³¹ Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 2240. Meldunki można znaleźć także w innych teczkach. Podana statystyka opiera się tylko na materiałach z sygn. 2240. Por. też sygn. 7998. Szczegółowo na temat raportów: F. Selgert, op.cit., s. 137–140.

³² L. Müller, op.cit.

³³ „Großherzoglich-Badisches Staats- und Regierungs-Blatt” 1830, nr 1, s. 5; L. Müller, op.cit. Wskazówki bibliograficzne: *Landesbibliographie Baden-Württemberg online*, <http://www.statistik.baden-wuerttemberg.de/LABI> (dostęp: 11.12.2020 r.).

³⁴ L.W. Löhlein, *Karl Ludwig Freiherr v. Beust*, w: *Badische Biographien*, cz. 1, red. F. v. Weech, Heidelberg 1871, s. 81.

³⁵ Ibidem.

tywnego historyka, a pogląd liberalnych polityków mógł być zgołą odmienny³⁶.

4. Sytuacja społeczna badeńskich żandarmów

Teoretycznie o przydział do żandarmerii mogli się ubiegać oprócz żołnierzy funkcjonariusze celni i podatkowi. Dlatego sprawy zamiany stosunku służbowego załatwiali w porozumieniu między sobą ministerstwa stanu i finansów³⁷. Urzędnicy wielkiego księcia oszacowali koszty powołania nowej formacji i przygotowali tzw. *Conspectus* obsady posterunków. Dla Konstancji, Offenburga, Karlsruhe, Mannheimu i Wertheim przewidziano zapotrzebowanie na jednego do dwóch żandarmów, a tylko we Fryburgu liczba ich wynosiła trzech i powyżej. Pierwotne szacunki badeńskich urzędników korespondują więc z danymi statystycznymi analizowanymi przez Felixa Selgerta. Hierarchia budżetowa była jednak taka, że komendant zarabiał ponad dziesięć razy więcej niż szeregowy żandarm³⁸. Sprawy osobowe były uzgadniane między ministerstwami spraw wewnętrznych i wojny³⁹.

Żandarmi z zasady byli rekrutowani z wojska. Karty ewidencyjne ukazują socjologiczny obraz przeciętnego żołnierza, którego kandydaturę brano pod uwagę, jako nadającego się do służby w żandarmerii. Na formularzach zaznaczano m.in. miejsce urodzenia, cechy fizyczne (wysokość, kolor włosów itp.), wyznanie, zawód, stan cywilny, przebieg służby wojskowej, wynagrodzenie. Prawie 80 żołnierzy z roku 1829 liczyło, jak następuje: 42 lata – 1 osoba, 39 lat – dwie, 38 – dwie, 37 – dwie, 36 – sześć, 35 – pięć, 34 – siedem, 33 – osiem, 32 – dwie, 31 – pięć, 30 – cztery, 29 –

³⁶ Por. też korespondencję wielkiego księcia z K.L. von Beustem w: Generallandesarchiv Karlsruhe, 46, Haus- und Staatsarchiv: I. Personalia, sygn. 7155 i listy w zespole 238, Kriegsministerium, sygn. 244.

³⁷ Generallandesarchiv Karlsruhe, 233, Badisches Staatsministerium, sygn. 30058.

³⁸ Generallandesarchiv Karlsruhe, 60, Geheimes Kabinett, sygn. 1188.

³⁹ Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 7794.

siedem, 28 – sześć, 27 – dziewięć, 26 – jedenaście i 25 – dwie. Większość żołnierzy była więc w wieku od 26 do 31 lat (42 osoby), a w wieku od 33 do 36 lat było 26 osób⁴⁰.

Byli oni powołani do służby wojskowej w latach 1806–1829 i w momencie powołania liczyli od 18 do 37 lat. Ponad połowa miała od 19 do 22 lat, a przeważnie powoływano mężczyzn, którzy mieli 20 lat. W związku z tym, że byli zaciągani do służby w epoce napoleońskiej, liczyli wówczas 19 albo 20 lat, przynajmniej według urzędowych danych, gdyż w praktyce w tamtych czasach zdarzały się zaciągi osób niepełnoletnich⁴¹.

Do wojska trafiali na cztery sposoby: *durch Conscription* (z konskrypcji), *durch Einstand* (wydaje się, że jest to tożsame ze wstąpieniem do wojska, np. jako zastępca osoby powołanej), dobrowolnie albo *als Refractaire* (jako osoby, które zostały wcielone na służbę pod przymusem). Służba trwała od sześciu do ośmiu lat. Tylko czterech żołnierzy rozpoczęło ją dobrowolnie, większość z konskrypcji albo *durch Einstand*, a nikt ze statusem *réfractaire*. Podczas wojen napoleońskich większość była jednak konskrybowana. Dobrowolne zgłoszenia były typowe, ale dla lat 1826–1829, czyli pokoju. Wielu mężczyzn, którzy zostali konskrybowani, przedłużało jednak swoją służbę, ale już *durch Einstand* albo (zdecydowanie rzadziej) dobrowolnie. Wolni mężczyźni przedłużali służbę częściej niż żonaci, których było przeważnie 11%. Małżeństwa zawierali wówczas, gdy służyli przez dłuższy czas⁴².

Z reguły w Badenii odmawiano żołnierzom zgody na zawarcie małżeństwa. Faktycznie jednak część mężczyzn pełniących służbę wojskową była żonata. Analogiczne zasady stosowano wobec żandarmerii, funkcjonariuszy akcyzowych, celnych, podatkowych. Na początku istnienia żandarmerii przewidziano, że na służbę nie będą przyjmowani kandydaci żonaci, a zgody na

⁴⁰ Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 694. Dodatkowe karty zachowały się w zespole 238, Kriegsministerium, sygn. 2023.

⁴¹ Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 694; 238, Kriegsministerium, sygn. 2023.

⁴² Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 694; 238, Kriegsministerium, sygn. 2023.

zawarcie małżeństwa zostaną wydane tylko dla 10% członków korpusu. Jedną z przesłanek otrzymania zgody było posiadanie majątku w odpowiedniej wysokości, który gwarantowałby zapewnienie utrzymania małżonce i rodzinie. W praktyce chodziło jednak o ograniczenie kręgu osób korzystających z kasy dla wdów po funkcjonariuszach publicznych. Z upływem czasu regulacje te łagodzone i faktycznie stan bezzenny stawał się wyjątkiem⁴³.

Jak napisał Bernd Wirsing: „w Badenii od dawna uznawano służbę policyjną za środek cywilnego zaopatrzenia byłych wojskowych, którzy nie mogli wykonywać swego zawodu, ale też nie mogli być dalej utrzymywani z etatu wojskowego”⁴⁴. Ich wykształcenie nie było wysokie, mieli problemy z poprawną pisownią także dlatego, że w dotychczasowym swoim życiu rzadko korzystali z tej umiejętności. Byli oni zazwyczaj ubodzy i żyli w biedzie, ponieważ bardzo nisko ich wynagradzano. W najgorszej sytuacji znajdowali się żandarmi posiadający rodziny. „Żonaci żandarmi musieli wyposażyć własne mieszkania, zaopatrzyć rodzinę i byli materialnie często gorzej sytuowani niż ich wolni koledzy. Rząd utrudniał poza tym żandarmom ożenek. [...] Wielu żandarmów wchodziło dlatego w związki pozamałżeńskie”⁴⁵.

„Obcowanie z rozwiązłymi kobietami” obok pijaństwa było najczęstszym przewinieniem żandarmów⁴⁶. Położenie materialne pogarszały ciągłe przeprowadzki. Teoretycznie atrakcyjna była emerytura, ale nie wszyscy żandarmi osiąkali wiek emerytalny. Umierali lub byli zwalniani ze służby. Ponadto „z reguły emerytura nie wystarczała do pokrycia codziennych potrzeb”⁴⁷. W roku 1839⁴⁸: „komendant korpusu uskarżał się, że znaczna część personelu żandarmeryjnego z powodu przekroczonego wieku i choroby będzie niezdolna do służby lub wkrótce trudom wytężonej służby ulegnie”.

⁴³ Szczegółowo: B. Wunder, *op.cit.*, s. 502–540.

⁴⁴ B. Wirsing, *op.cit.*, s. 130.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 136.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 139.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 138.

5. Przemiany statusu badeńskiej żandarmerii do rewolucji 1848/1849

W roku 1831 rozpoczęły się prace nad projektem nowego regulaminu dla żandarmerii. Projekt został przedstawiony obu izbom parlamentu i został wydany 31 grudnia 1831 r. jako „ustawa o żandarmerii”⁴⁹. Ustawa ta w porównaniu z edyktem z 1829 r. była legislacyjnie prostsza. Interesujące jest, że wprost o niej powiedziano, iż została „podjęta” i „zarządzona” przez wielkiego księcia, co podkreślało jego samodzielną pozycję ustrojową, ale „za zgodą” stanów. Do niej ułożono też nową instrukcję (*Instruction für den innern Dienst des Gendarmerie-Corps*)⁵⁰.

Korpus żandarmerii został powołany do „utrzymywania publicznego porządku i bezpieczeństwa na całym obszarze Wielkiego Księstwa” (§ 1). Podlegał Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, ale zachował wojskowy charakter (§ 2). W nowej ustawie wyraźnie ograniczono wpływ Ministerstwa Wojny na organizację żandarmerii, co odpowiadało zresztą głosom padającym na forum parlamentu. Tym razem nie określono ściśle liczby żandarmerów. W sposób bardziej klarowny rozdzielono służbę zwyczajną i nadzwyczajną (§ 25–29). Służba zwyczajna obejmowała wszystko, co dotyczyło „utrzymania publicznego bezpieczeństwa i spokoju wewnątrz Wielkiego Księstwa”, w szczególności odwracanie niebezpieczeństwa, zapobieganie przestępstwom, odprowadzanie winnych „przed kompetentne urzędy”, wypełnianie rozkazów wydanych w stosunku do przestępców. Służba nadzwyczajna obejmowała zaś pomoc innym urządóm niż kryminalne⁵¹.

Podczas debat parlamentarnych roztrząsano różne problemy dotyczące nowego korpusu. Deputowani porównywali koszty utrzymania żandarmerii z innymi państwami, szczególnie Bawarią, oraz notowanymi statystykami przestępczości. Wysłuchiwa-

⁴⁹ *Gesetz über die Gendarmerie. Vom 31. Dezember 1831* („Großherzoglich-Badisches Staats- und Regierungs-Blatt” 1832, nr 3, s. 46).

⁵⁰ Generallandesarchiv Karlsruhe, 234, Badisches Justizministerium, sygn. 5683. Odręczna instrukcja z 18 grudnia 1829 r. w zespole 236, Badisches Innenministerium, sygn. 8085.

⁵¹ Generallandesarchiv Karlsruhe, 230, Neuere Urkunden, sygn. 1651.

li również stanowisk powiatów i gmin, ale te były ambiwalentne. Część wspólnot samorządowych postrzegała żandarmerię jako zbędną instytucję, a niektóre były jej zwolennikami. Na przykład – jak wtedy powiedziano – „mieszkańcy Szwarcwaldu zauważają, że życzyliby sobie żandarmerię dwukrotnie liczniejszą, o ile nie przyniosłoby to krajowi za wysokich kosztów”. Dyskutowano także nad nazwą „żandarmeria”, usiłując znaleźć odpowiedniki w języku niemieckim⁵². Warto więc dopowiedzieć, że podczas prac nad edyktem z roku 1829 zamieniono słowo *Gensd'armie* na *Gend'armie*, a potem *Gendarmerie*⁵³. Opublikowanie ustawy z 1831 r. nie zakończyło prac nad organizacją żandarmerii. Były kontynuowane w ministerstwach stanu, spraw wewnętrznych i wojny⁵⁴.

Na tym tle można dostrzec specyficzny problem tamtych czasów. Jeden z dyskutantów powiedział: „hultajscy burszowscy czeladnicy, którzy jeno żebrząc się włóczą, są unikani, natykają się na miasta i tylko tam idą, gdzie nie ma żadnego żandarma; tacy mogą takowoż cały kraj przewędrować, nie będąc schwytanymi”⁵⁵. Parlamentarzyści podkreślali również konieczność dochowania zasady legalizmu. Dyskutujący obawiali się powierzenia żandarmerii zbyt szerokich uprawnień. Mówili, że żandarm nie może przekraczać swych uprawnień i nie wolno mu podejmować żadnych zarządzeń wbrew woli ustawy, każdy obywatel państwa ma podstawowe prawo do zachowania swej osobistej wolności, a prawa podróżnych powinny być chronione⁵⁶. Trudno o lepszy dowód na liberalną postawę badeńskich elit⁵⁷.

Sytuacja polityczna Wielkiego Księstwa zmieniła się po roku 1846, tym bardziej że następny wielki książę – Leopold I napo-

⁵² Generallandesarchiv Karlsruhe, 231, Landtag, II. Kammer, sygn. 1368.

⁵³ Generallandesarchiv Karlsruhe, 236, Badisches Innenministerium, sygn. 8086.

⁵⁴ Generallandesarchiv Karlsruhe, 233, Badisches Staatsministerium, sygn. 32091.

⁵⁵ Generallandesarchiv Karlsruhe, 233, Badisches Staatsministerium, sygn. 32091.

⁵⁶ Generallandesarchiv Karlsruhe, 231a, Landtag, I. Kammer, sygn. 2364.

⁵⁷ Tej tematyce była również poświęcona wystawa w Generallandesarchiv Karlsruhe: „Demokratie wagen? Baden 1818–1919”, 11. April–12. August 2018.

tykał coraz większe problemy w zarządzaniu państwem. Kryzys w zbiorach, głód, emigracja, upadek fabryk, plaga pożarów pogłębiły społeczne niezadowolenie z książęcych rządów⁵⁸. Zaczęto odczuwać powiew „francuskiego wiatru” i – jak zanotował Anton Kimmer w swojej kronice – *Philosophasterie* opanowała naród⁵⁹. 12 września 1847 r. radykalny demokratą Friedrich Hecker przedstawił *Die 13 Forderungen des Volkes in Baden*. W artykule piątym napisał: „Żądamy osobistej wolności. Policja przestaje narzucać swoją wolę obywatelom i ich gnębić. Prawo do zrzeszania się, zdrowe życie wspólnot gminnych, prawo narodu do gromadzenia się i dyskusowania, prawo pojedynczych osób do wyżywiania się, poruszania i swobodnego przebywania na ojczystej niemieckiej ziemi pozostają odtąd nienaruszone”⁶⁰. 27 lutego 1848 r. Zgromadzenie Narodowe w Mannheim przesłało te „Żądania” do Landtagu. Rozpoczęła się rewolucja, która zamknęła omawiany etap rozwoju badeńskich służb ochrony porządku publicznego⁶¹.

6. Podsumowanie

Żandarmeria badeńska pierwszej połowy XIX w. odpowiada znalnemu z literatury wzorcowi formacji żandarmeryjnych. Analiza źródeł archiwalnych pozwala jednak na korektę modelu podwójnego podporządkowania resortom spraw wewnętrznych i woj-

⁵⁸ W. Hug, *Geschichte Badens*, Darmstadt 1998, s. 246; F. Kistler, *Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse in Baden 1849–1870*, Freiburg im Breisgau 1954, s. 7; I. Rutz, *Die Hungerkrise von 1845/46 im Großherzogtum Baden*, Stuttgart 2011, s. 8 i n.

⁵⁹ W. Hug, *Die Badische Revolution von 1848/49 im Rückspiegel. Aus der Hauschronik einer Schwarzwälder Uhrenschönmalerfamilie*, „Archiv-Nachrichten – Quellenmaterial für den Unterricht” 2000, nr 21, s. 4.

⁶⁰ *Die 13 Forderungen des Volkes in Baden von 1847*, http://offenburg.de/html/13_forderungen_des_volkes.html (dostęp: 11.12.2020 r.); *Forderungen des Volkes*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Forderungen_volkes_1847.jpg (dostęp: 11.12.2020 r.).

⁶¹ Z pozostałej literatury: K. Leht, *Zur Geschichte des Badischen Gendarmerie-Corps*, „Badische Heimat” 2001, nr 81, s. 330; M. Teufel, *Die Rolle der badischen Gendarmerie in der Revolution 1848/49*, „Badische Heimat” 1998, nr 2, s. 169.

ny o istotny udział resortu skarbu, który brał udział w przygotowaniu budżetu tej formacji. Organizując korpus żandarmerii badeńskiej, czerpano wzorce z Francji. Ogólnopaństwowa służba policyjna była elementem budowy scentralizowanego państwa i wspomagała proces scalania terenów Wielkiego Księstwa. Korpus był nieliczny, a żandarmi byli nisko wynagradzani, często-króć cierpieli niedostatek, co pogarszało ich pozycję społeczną, a także przyczyniało się do częstych przypadków alkoholizmu. Z powodu rozwiązywania stosunku służbowego na tle przewinień (nadużywanie alkoholu, kontakty z prostytutkami), przedwczesnej śmierci (choroby, chroniczne przemęczenie służbą) rzadko dożywali emerytury, która i tak nie zapewniała godnego utrzymania. Nabór na funkcjonariuszy prowadzono z zasady wśród żołnierzy, choć formalnie żandarmem mógł zostać np. strażnik celno-akcyzowy. Większość z nich liczyła od 26 do 31 lat, a do służby wojskowej wступowali, mając przeważnie 20 lat. Początkowo utrudniano rekrutację mężczyznom żonatym oraz nie udzielało zgody na zawarcie małżeństwa w trakcie służby, ale z czasem beżenny żandarm stawał się wyjątkiem. Kompetencje tej formacji policyjnej koncentrowały się na wykonywaniu zadań z zakresu prewencji kryminalnej oraz policji administracyjnej. W Badenii, państwie granicznym między Francją a terytoriami niemieckimi, problematyczny stawał się nadzór nad podróżnymi, osobami żebrzącymi i tzw. wagabundami.

STRESZCZENIE

Żandarmeria w Wielkim Księstwie Badenii w latach 1829–1848

Żandarmeria – formacja policyjna, która ochrania porządek i bezpieczeństwo publiczne, pojawiła się w Europie Zachodniej na początku XIX w. Oddziały żandarmerii były tworzone na wzór francuski, szczególnie w państwach południowoniemieckich. Powstanie, rozwój i problemy związane z utworzeniem żandarmerii dobrze ilustruje przykład Wielkiego Księstwa Badenii – państwa granicznego o terytorium rozciągniętym

między Renem a górami Schwarzwald, Francją, obszarami Niemiec i Szwajcarią.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Badenii; żandarmeria

SUMMARY

The Gendarmerie in the Grand Duchy of Baden in the years 1829–1848

Gendarmerie was a police force for the protection of public order and law enforcement, which was established for the first time in Western Europe in the early nineteenth century. Gendarmerie units were formed following the French model, especially in South-German states. The formation, development and problems related to the establishment of gendarmerie forces can be well illustrated by the example of the Grand Duchy of Baden – a borderland country situated between the Rhine, the mountains of the Black Forest, and German and Swiss territories.

Keywords: Gendarmerie; Grand Duchy of Baden

BIBLIOGRAFIA

- Blickle P., *Beschwerden und Polizeien. Die Legitimation des modernen Staates durch Verfahren und Normen*, w: *Gute Policy als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*, red. P. Blickle, Frankfurt am Main 2003.
- Die 13 Forderungen des Volkes in Baden von 1847*, http://offenburg.de/html/13_forderungen_des_volkes.html.
- Dreier H., *Hierarchische Verwaltung im demokratischen Staat. Genese, aktuelle Bedeutung und funktionelle Grenzen eines Bauprinzips der Exekutive*, Tübingen 1991.
- Emsley C., *Gendarmes and the State in Nineteenth-century Europe*, New York 1999.
- Fenske H., *175 Jahre badische Verfassung*, Karlsruhe 1993.
- Forderungen des Volkes*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Forderungen_volkes_1847.jpg.

- Funk A., *Polizei und Rechtsstaat. Die Entwicklung des staatlichen Gewaltmonopols in Preußen 1848–1914*, Frankfurt–New York 1986.
- Harl J.-P., *Entwurf eines Polizei-Gesetzbuches oder eines Gesetzbuchs für die hohe Sicherheit, öffentliche Ruhe und allgemeine Ordnung sowohl, als auch für alle Zweige der vollständigen Privat-Sicherheit nebst einer Polizei-Gerichts-Ordnung: Rationelle Beiträge zur Reform der Gesetzgebung*, t. 1, Erlangen 1822.
- Holenstein A., „Gute Policey“ und lokale Gesellschaft im Staat des Ancien Régime. Das Fallbeispiel der Markgrafschaft Baden (-Durlach), t. 1, Tübingen 2003.
- Hug W., *Die Badische Revolution von 1848/49 im Rückspiegel. Aus der Hauschronik einer Schwarzwälder Uhrenschlösserfamilie*, „Archiv-Nachrichten – Quellenmaterial für den Unterricht“ 2000, nr 21.
- Hug W., *Geschichte Badens*, Darmstadt 1998.
- Kissling P., „Gute Policey“ im Berchtesgadener Land. Rechtsentwicklung und Verwaltung zwischen Landschaft und Obrigkeit 1377 bis 1803, Frankfurt am Main 1999.
- Kistler F., *Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse in Baden 1849–1870*, Freiburg im Breisgau 1954.
- Landesbibliographie Baden-Württemberg online, <http://www.statistik.baden-wuerttemberg.de/LABI>.
- Landeskunde entdecken online, <http://www.leo-bw.de/>.
- Lehrt K., *Zur Geschichte des Badischen Gendarmerie-Corps*, „Badische Heimat“ 2001, nr 81.
- Löhlein L.W., *Karl Ludwig Freiherr v. Beust, w: Badische Biographien*, cz. 1, red. F. v. Weech, Heidelberg 1871.
- Maier H., *Polizei als politische Theorie zu Beginn der Frühneuzeit*, w: *Gute Policey als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*, red. P. Blickle, P. Kissling, R. Schmidt, Frankfurt am Main 2003.
- Marczuk K.P., *Trzecia opcja. Gwardie narodowe w wybranych państwach basenu Morza Śródziemnego*, Toruń 2009.
- Müller L., *Die Gründung der Badischen Gendarmerie 1829*, https://www.karlsruhe.de/b1/stadtgeschichte/blick_geschichte/blick82/ausatz2.de.
- Nawrot D., *Początki żandarmerii wojskowej na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2020, nr 1.
- Organisation und Instruktionen für die Großherzoglich Badische Gendarmerie*, Karlsruhe 1830.

- Pröve R., *Stadtgemeindlicher Republikanismus und die „Macht des Volkes“*. Civile Ordnungsformationen und kommunale Leitbilder politischer Participation in den deutschen Staaten vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, Göttingen 2000.
- Rabaa A., *Die Ehe als Rechtsinstitut im Badischen Landrecht von 1810. Unter besonderer Berücksichtigung der gesellschaftlichen Entwicklungen im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 2011.
- Redecker U., *Baden, w: Historisches Atlas von Baden-Württemberg. Erläuterungen* (VII.4–5), Stuttgart 1976.
- Reinke H., *German Police until 1918*, w: *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*, red. G. Bruinsma, D. Weisburd, New York 2014, <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5690-2-453>.
- Rutz I., *Die Hungerkrise von 1845/46 im Großherzogtum Baden*, Stuttgart 2011.
- Segal Z., *The Futile Attempt to Limit Movement: The Gendarmerie in the 19th-century mid-sized German States*, <https://securityhistorynetwork.com/2022/09/14/segal-movement-gendarmerie-19century/>.
- Selgert F., *The Implementation of Administrative and Legal Reforms in the German State of Baden*, Mannheim 2012.
- Teufel M., *Die Rolle der badischen Gendarmerie in der Revolution 1848/49*, „Badische Heimat“ 1998, nr 2.
- Teufel M., *Die südwestdeutsche Polizei im Obrigkeits- und Volksstaat. Daten – Fakten – Strukturen: 1807–1932. Zur Geschichte der Polizei in Baden, Württemberg und Hohenzollern*, Holzkirchen 1999.
- Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogtums Baden im Jahr 1833*, Karlsruhe 1833.
- Wirsing B., *Die Geschichte der Gendarmeriekorps und deren Vorläuferorganisationen in Baden, Württemberg und Bayern, 1750–1850*, Konstanz 1991.
- Zauberman R., *The French Gendarmerie: crossing sociological and historical perspectives*, „Crime, Histoire & Sociétés“ 2001, t. 5, nr 2.

